

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

133:1 • 2013

Den andra Raoul Wallenbergvägen: levnadsteckningarna, källkritiken och mytologin

WILHELM AGRELL* *Lunds universitet*

Ingrid Carlberg, *"Det står ett rum här och väntar på dig...": berättelsen om Raoul Wallenberg* (Stockholm: Norstedts 2012). 784 s.

Bengt Jangfeldt, *Raoul Wallenberg: en biografi* (Stockholm: Wahlström & Widstrand 2012). 559 s.

Alex Kershaw, *Raoul Wallenbergs sista dagar* (Stockholm: Natur & Kultur 2011). 270 s. (Recenserad i *Historisk tidskrift* 132:2 2012)

Paul A. Levine, *Raoul Wallenberg i Budapest: människan, myten och Förintelsen* (Lund: Historiska media 2011). 480 s. (Recenserad i *Historisk tidskrift* 132:2 2012)

Tanja Schult, *A hero's many faces: Raoul Wallenberg in contemporary monuments* (Basingstoke: Palgrave Macmillan 2012). 425 s.

Ulf Zander, *Förintelsens röda nejlika: Raoul Wallenberg som historiekulturell symbol* (Stockholm: Forum för Levande historia 2012). 234 s.

Raoul Wallenberg, hans roll i den ungerska räddningsaktionen och hans fortsatta öde, utgjorde länge ett påfallande obeforskat område. Orsakerna till detta kan sökas i flera sammanfallande förhållanden. För det första tillhörde "Wallenbergaffären" det kalla kriget, och därmed en period som länge undveks i svensk forskning, både på grund av frågornas politiska laddning och den åtföljande avsaknaden av källmaterial. Arkivpolitiken utgjorde helt enkelt en underavdelning av säkerhetspolitiken. Bristen på källor gällde också i hög grad Wallenberg, där såväl stora delar av det svenska materialet och praktiskt taget allt i utländska arkiv var okänt och otillgängligt. Men frågan om den försvunne svenske diploma-

* Professor i underrättelseanalys och docent i historia vid Lunds universitet.

tens öde var också speciellt. Den kom i ökande grad att uppmärksammas internationellt under den senare fasen av det kalla kriget och därmed inrangeras i supermakternas psykologiska krigföring. Varje försök till analys riskerade att tolkas i denna samtida kontext. Den avgörande förändringen inträffade från slutet av 1980-talet, när sovjetiska och senare ryska myndigheter offentliggjorde material och en gemensam svensk-rysk arbetsgrupp bildades. Samtidigt började också material i amerikanska och brittiska arkiv bli tillgängligt, liksom UD:s omfattande akt i ärendet. Plötsligt fanns både en ny och öppnare forskningsmiljö och stora mängder tidigare oåtkomligt material.

Den första vägen av Wallenbergglitteratur bestod av eller var nära förknippad med olika utredningar. Fokus låg här i hög grad på de utrikespolitiska aspekterna, på USA:s roll i Wallenbergs uppdrag, på omständigheterna kring hans fängslande och den långvariga svensk-sovjetiska kontroversens olika faser. Men huvudpersonen, Raoul Wallenberg själv, var på något sätt frånvarande i allt detta. I en tid av starkt ökat intresse för personhistoria och biografier utgjorde detta en allt mer iögonfallande anomali: 1900-talets internationellt mest ryktbare och hjälteförklarade svensk saknade en levnadsteckning som tog utgångspunkt i det nu tillgängliga materialet. Inför 100-årsminnet av Raoul Wallenbergs födelse var därmed fältet öppet för de första biografierna med övergripande ambitioner.

Två sådana biografier publicerade också under 2012, förra *Dagens Nyheter*-journalisten och författaren Ingrid Carlbergs "*Det står ett rum här och väntar på dig..*" med undertiteln *Berättelsen om Raoul Wallenberg*, och slavisten och biografen Bengt Jangfeldts *Raoul Wallenberg: en biografi*. Bägge verken är skrivna med ambitionen att ge en levnadsteckning, att inte bara behandla hans agerande i ett specifikt skeende eller hans roll i andras agerande.

Carlbergs och Jangfeldts biografier är välskrivna och utnyttjar olika kategorier av tillgängligt källmaterial från privata samlingar, myndighetsarkiv och muntliga källor, både sådant som tidigare dokumenterats och intervjuer som författarna själva genomfört. Rent allmänt är källläget gott och i vissa avseenden unikt för en biografi; få andra enskilda personer har varit föremål för en så detaljerad kartläggning som Raoul Wallenberg vad gäller tiden i Budapest.

Det finns stora likheter, men också viktiga skillnader, mellan Carl-

grens och Jangfeldts framställningar. Båda börjar som klassiska levnadsteckningar med födelse, familjebakgrund och uppväxt, medan tyngdpunkten i framställningen ligger på vägen fram mot rekryteringen till Budapestuppdraget och det ungerska drama som sedan följer. Jangfeldt avrundar sin framställning efter Wallenbergs förmodade likvidering 1947 medan Carlberg här inleder en tredje del av sin levnadsteckning, där objektet övergår till att vara den imaginäre och frånvarande Wallenberg; fallet Wallenberg, den internationellt hjälteförklarade ikonen och den politiska brickan i vad som visar sig vara ett allt annat än rent spel.

Det är ställvis slående hur Carlgren och Jangfeldt gått längs samma spår och läst samma material. Citaten är ibland identiska och scenerna påfallande lika, vilket torde vara naturligt utifrån vad en biograf gärna tar fasta på. Men det finns också skillnader. Carlberg har en tydlig ambition att teckna miljöer och historisk kontext och gör detta flyhänt och utan pekpinnar, men huvudpersonen försvinner ibland ur sikte bland allt som på detta sätt lyfts in i framställningen. Jangfeldt lyckas här bättre med sin mera koncentrerade framställning, men också stilgreppet att i högre grad återge Raouls egna ord i längre sammanhängande citat ur brev faller väl ut.

Problemen att hålla kvar fokus på huvudpersonen tilltar i bägge biografierna när framställningen kommer in på det ungerska uppdraget. Läsaren får ingående följa vad Raoul Wallenberg och hans medarbetare gör, men huvudpersonens bevekelsegrunder, tankar och reflexioner saknas här nästan helt. Både Carlgren och Jangfeldt, och antagligen också efterföljande biografier, står här inför ett olösligt problem: bristen på trovärdigt förstahandsmaterial. Mängder av personer såg eller tror sig ha sett Wallenberg agera, talade med honom eller ingick i den stora kretsen av medarbetare. Vad som finns är andras iakttagelser och andras tankar och känslor i samband med dessa möten. Den historiske Raoul Wallenberg framstår redan här som ohjälpligt utom räckhåll för eftervärlden.

Det är också i samband med tolkningen av händelserna i Budapest som de källkritiska problemen tilltar. Medan omständigheterna kring Wallenbergs rekrytering fortfarande innehåller oklara punkter finns här ändå ett relativt rikhaltigt samtida material från flera sinsemellan oberoende källor och förloppet som helhet är väldokumenterat. I Budapest saknas motsvarande dokumentation, särskilt för den senare delen av förloppet, därför att samtida material försvunnit och det i många

fall inte fanns anledning eller tid att sätta förhållanden på pränt. Den enda genomgående primärkällan är Wallenbergs fickkalender som bara innehåller spridda namn och stickord, uppenbarligen relaterade till hans många möten med inflytelserika personer.

Ett av dessa möten, det kanske mest omskrivna och återberättade, är den middag till vilken Raoul Wallenberg skall ha inbjudit den ungerska "judeaktionens" verkställare Adolf Eichmann och som övergår till en verbal uppgörelse mellan Förintelsens ideologi och humanismen, med en fond av mynningsflammor från den annalkande fronten. Scenen har sin givna plats som en dramatisk och symbolisk höjdpunkt i varje försök att skildra Raoul Wallenberg i Budapest. Men har den verkligen inträffat?

Rader av Wallenbergskildrade har betraktat detta som självklart och återgett detaljerna så som de relaterats av medarbetaren Lars Berg och andra senare källor. En som oreserverat tar till sig episoden är Alex Kershaw i *Raoul Wallenbergs sista dagar* – en för övrigt något missvisande titel. Att Kershaw gör detta är bara följdriktigt, hans bok präglas av yttlig källhantering och saknar källkritiska ansatser och han omgestaltar på fri hand hela Budapestepisoden till ett utdraget envig mellan motpolerna Eichmann och Wallenberg. Kershaw plockar lämpliga bitar ur källor och litteratur, allt för att återberätta ett i huvudsak redan känt förlopp så dramatiskt som möjligt. Att förstöra denna dramatisering genom att anföra tvivel på källornas bärkraft blir då inget som tillför framställningen något, tvärtom.

Kershaws motpol, som denne tagit med i sin litteraturförteckning men i övrigt uppenbarligen ignorerat, är Paul A. Levines *Raoul Wallenberg i Budapest: människan, myten och Förintelsen*, som förelåg på engelska året före den svenska utgåvan. Levines bok är en traditionell historievetenskaplig granskning av de många uppgifter om Wallenbergs förhållanden i Budapest som cirkulerat. Utgångspunkten är ett syndaregister på 21 punkter med vitt spridda och ofta försanthållna utsagor, som enligt Levine alla är helt eller delvis felaktiga och kullkastats eller sätts ifråga vid en närmare källkritisk granskning. Nummer tolv på Levines lista är således middagen med Eichmann. Levine pekar på klassiska svagheter i den ursprungliga källan, bland annat att Berg återger middagssamtalet alldeles för detaljerat och att det därför måste betraktas som en efterhandskonstruktion. Dateringen är svävande och sannolikt felaktig.

Men även om nu middagen ägde rum, vem var det egentligen Wallenberg träffade? Levine pekar på avsaknaden av trovärdiga uppgifter som skulle bekräfta att Eichmann och Wallenberg någonsin träffades, även om de naturligtvis var väl medvetna om varandras verksamhet i staden och Eichmann bevisligen uttalade hotet att skjuta "judehunden Wallenberg". Det Wallenberg nämner i ett brev, är att han skall möta SS-chefen Himmlers andreman. Men Himmler hade två emissarier i Budapest, dels Eichmann, dels hans SS-officerskollega Kurt Becher, som ansvarade för plundring av judiska tillgångar och företag. Med Becher hade Wallenberg ett flertal dokumenterade möten under de aktuella månaderna. Levines slutsats på denna punkt är att berättelsen om middagen dels är en överdriven efterhandsdramatisering, dels för det fall middagen verkligen ägt rum, sannolikt handlat om ett av mötena mellan Wallenberg och Becher.

Hur förhåller sig då de bägge biograferna Carlberg och Jangfeldt till Eichmann-episoden och dess källkritiska dimensioner? Carlberg återger skildringen av middagen och sammandrabbningen, men också att den ifrågasätts av flera forskare, bland dem Levine, och drar för egen del slutsatsen att det mycket väl kan ha handlat om Becher, men att detta i sak inte betyder så mycket för tolkningen av det historiska skeendet. Jangfeldt återger också middagsmötet, och ifrågasättandet av det, men med motsatt tolkning. I en fotnot skriver han att mötet ifrågasatts "med illa underbyggda argument", ett omdöme som möjligen återspeglar att Jangfeldt anser sig kunna åberopa ett vittne som framträtt på senare tid som påstår sig minnas hur man på legationen dagen efter talat om ett möte med Eichmann.

Mötet med Eichmann är alltså en omstridd och osäker punkt i försöken att rekonstruera den historiske Raoul Wallenbergs verksamhet i Budapest. Däremot är det en ovedersäglig nyckelkomponent i Wallenbergmytologin. Denna kan, som i fallet Kershaw, uppträda i historieskrivningen form med samma sanningsanspråk. Men den kan också uppträda i konstens och dramatiseringens form och här vara fullt legitim. Att Shakespeares Richard III-gestalt inte är identisk med den historiske Richard III torde vara uppenbart för de flesta. Men gör det Shakespeares drama osant eller till och med illegitimt? Ulf Zander berör dessa principiella frågor i *Förintelsens röda nejlika*, där han diskuterar Wallenberggestalten som historiekulturell symbol och den intrikata differensen mellan historisk och poetisk sanning, bland annat med ut-

gångspunkt i den amerikanska TV-serien *Wallenberg: a hero's story* från 1980-talet. TV-dramaturgin och publikförväntningar medförde här att Wallenbergs belagt förtroendefulla relation till den ungerske utrikesministern Keménys unga och vackra hustru så att säga utvecklas i romantisk riktning. Zander noterar att middagsmötet med Eichmann helt enkelt skulle varit omöjligt att utelämnas i TV-serien på grund av den roll och synlighet bägge kontrahenterna kommit att få i offentligheten. Mötet är också en skärningspunkt av det slag en dramatisering kräver, en scen präglad av tidens, rummets och handlingens enhet. Även om Berg inte relaterat middagen är det möjligt att manusförfattaren skulle ha uppfunnit den, utan att det för den skull funnits anledning att invända så länge man inte hävdar absolut autenticitet.

Samma frågeställningar berörs i konstvetaren Tanja Schults analys av Wallenbergmonumenten, en studie som ursprungligen var tänkt att ingå tillsammans med Zanders. Konstnären, i detta fall skulptören, har inte bara att förhålla sig till den historiske Wallenberg, utan lika mycket till den mytologiske. Bäggedera utgör den kontext i vilken verket skall skapas och interagera med åskådaren. Schult är kritisk till den aversion som hon tolkar hos flera Wallenbergforskare, bland dem just Paul Levine, där mytologiserandet bara betraktas en skadlig ohistorisk undervegetation som det gäller att röja upp i. Schult noterar att historiker haft en tendens att skygga inför att beteckna Wallenberg som en hjälte, medan konstnärer på ett annat sätt varit öppna för det faktum att Wallenbergs liv förkroppsligar myten om den tragiske hjälten och att denna förkroppsligade myt är minst lika verklig och närvarande som den källkritisk avskalade historiska rekonstruktionen. Kanske är detta sistnämnda det intressantaste perspektiv som den andra vägen av Wallenbergglitteratur synliggör, att såväl den historiske Wallenberg som den mytologiske idag är realiteter som vi måste förmå att samtidigt förhålla oss till.